

УДК 94 : 378.113.1] (477) «19»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.6.299>

Юрій Земський*

НАРОДНА ОСВІТА ТА ШКОЛА В КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНІЗАЦІЇ Й УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Анотація: Упродовж другої половини ХІХ ст. проблема народної освіти та поширення писемності серед усіх верств українського соціуму залишалася у числі головних завдань представників нашої національної еліти. Причому, наприкінці 1850-х – початку 60-х років, в умовах короткого періоду лібералізму в політиці Російської імперії ця діяльність надзвичайно стрімко й обнадійливо успішно була започаткована, але вже у 1863, 1876 рр. та надалі – репресивні обмеження з боку влади спричинили в рядах українських громадських діячів різнопоглядність щодо пріоритетів у роботі. Власне, частина з них перейшла на позиції акцентування проблеми соціального вивільнення та боротьби за поліпшення умов життя фізично працюючих верств; а водночас, нехтуючи проблемою надання цим верствам чіткого національно-культурного самоусвідомлення. У подальшому, українські симпатичні боротьби за соціальне звільнення цілком приєдналися до загальноросійської боротьби з правлячим режимом самодержавства, у контексті політичних теорій соціалізму та марксизму – тим самим втративши розуміння важливості утверджувати серед українців усвідомлення власної національної ідентичності.

Ключові слова: освіта, народні школи, національна ідентичність, українофіли, імперська політика, українізація, русифікація, М. Драгоманов, С. Русова

Вступ. Актуальність вивчення теми народної освіти залишається в полі уваги дослідників з самого започаткування найперших спроб масово охопити усі верстви соціуму поширенням грамотності. Проте, з того ж самого часу постали дискусії яким чином найдоцільніше та найбільш ефективно можна подолати неписьменність, а також яким саме змістом має бути заповнений освітній процес. В Україні, як відомо, цей рух став можливим лише в умовах ліквідації кріпосного права середини ХІХ ст., що збіглося з коротким періодом поширення певних елементів лібералізму в політичному режимі Російської імперії. Характерно, що вказаний лібералізм зумовив появу ініціативи зі створення мережі недільних шкіл, впровадження української мови у народно-освітньому процесі, друк українських букварів, граматики, різних брошур, орієнтованих на українських селян тощо.

Однак, тільки-но царська влада усвідомила загрози створеному імперському міфу так званої «руської триєдності», що нібито формується із «племен великоросів, малоросів і білоросів» – відразу усі ліберальні свободи були згорнуті. Саме тоді інтелектуальні кола української еліти поділилися за ознакою надання пріоритетності проблемам

* Земський Юрій Сергійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародної комунікації та політології Хмельницького національного університету (Хмельницький, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>; e-mail: yury.zemsky@ukr.net

національного, чи то соціального звільнення українців. А водночас, тоді ж першими українськими істориками формувався певний міф «моральної досконалості простого народу», його «непогіршимості», а отже обов'язку служіння йому.

Огляд літератури. Сучасна українська історіографія розглядає вказані проблеми у контексті дослідження процесу українського націотворення, що зазвичай традиційно вивчається під назвою національно-духовного відродження. Отож, український національний рух у царині поширення освіти та прагнення запровадити масову письменність трактується зазвичай як один із елементів боротьби українського народу (нації) з імперською владою за самоствердження власної ідентичності, проти зросійщення та денационалізації. Найбільш плідними у цій тематиці є напрацювання Ігоря Гирича¹, Ярослава Грицака², Віктора Дудка³, Сергія Єкельчика⁴, Людмили Іванової⁵, Андрія Катренка⁶, Анатолія Коцура⁷, Олександра Ресента⁸, Віталія Сарбея⁹, Сергія Світленка¹⁰, Василя Ульяновського¹¹ й інших.

Метою статті є виокреслення значення народної освіти та поширення шкільництва у концептуальних баченнях діячів українського національного відродження другої половини XIX ст. Задля досягнення мети, головними завданнями вбачається: 1) розкрити зміст трактування ролі освіти у процесі загального поступу українського народу; 2) виявити чинники, що спричинили поділ діячів українського національного відродження за принципом пріоритетної прихильності до соціального, чи то національного визволення українців.

Виклад основного матеріалу. Популярність в інтелектуальних колах європейців XIX ст. ідей Йогана Гердера про особливу вагу культури простолюду в процесі визначення змісту рис ідентичності цілої нації, а згодом поширення у Центральній Європі ідей слов'янофільства, а також національно-консолідуючих і національно-визвольних ідей Йоганна Фіхте, Джузеппе Мадзіні, Лайоша Кошута, Йоахима Лелевеля й інших – позначилися на діяльності представників української національної еліти, українофілів,

¹ *Гирич І.* Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.) Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 109 с.

² *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. Київ: Генеза, 2000. 360 с.

³ *Дудко В.* Аудиторія журналу «Основа» (1861-1862): кількісний вимір. *Київська старовина*. 2001. № 6. С. 73-85.

⁴ *Єкельчик С.* Пробудження нації: до концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн, 1994. 123 с.

⁵ *Іванова Л.Г.* Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст.: [монографічне дослідження]. Київ: Дніпро, 2008. 304 с.

⁶ *Катренко А.М.* Український національний рух XIX ст.: у 2-х частинах. Частина II: 60–90-ті роки XIX ст. Київ, 1999. 190 с.

⁷ *Коцур А.П.* Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти XIX–XX ст. Чернівці, 2000. 203 с.

⁸ *Ресент О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003. 338 с.

⁹ *Сарбей В.Г.* Українське національне відродження. Київ: Наукова думка, 1999. 334 с.

¹⁰ *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст. Аналіз публікацій документальних джерел. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. 237 с.

¹¹ *Ульяновський В.* «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами. *Київська старовина*. 1999. № 1. С. 117-145; № 2. С. 122-153.

їхній праці українізаційного змісту¹². Власне, в їхньому середовищі надовго та міцно утвердилася традиція романтичної гіперболізації моральних гідностей українського селянства, якими нібито воно було наділене на виняткових засадах, а відтак, лише селянство зберігало та репрезентувало усю природу українського національного характеру. Натомість, представники усіх інших станів української спільноти, а особливо українська аристократія, у протиставленні українському селянству, нібито також на виняткових засадах були наділені неодмінно негативними рисами, як-то: тотальна сваволя, самолюбство, егоїстичний індивідуалізм тощо. Таким чином було закладено основи нової, народницької історіографії, що виокремлювала та підносила історію народних мас, а водночас – всіляко зневажаючи та подаючи лише у негативному освітленні – нехтувала історією панівних верств, правлячих урядів, й у цілому представників національної еліти.

Віра в якусь стихійну, самоорганізовану спроможність народу лише своїми внутрішніми силами вибудувати справедливе суспільство «братерських відносин» породжувала певні крайнощі, проти яких чи не найпершим, ще у 1862 р., виступив Пантелеймон Куліш зі статтею «Українофілам». Він визнавав тоді, що процес українського націотворення зародився насправді як романтичний порив «відкритих», «чистих» сердець певних освічених людей, які шляхетно пройнялися християнським співчуттям до своїх упосліджених співвітчизників: «Українська ідея, заснована на глибоко демократичному началі, з'явилася через відчуття неправди у взаємних стосунках брата із братом. Євангельське вчення, обновившись в чистих і гарячих українських серцях, змусило їх полюбити трудящих і обтяжених більше, аніж любили вони до того часу багатих і знатних друзів своїх, більше, аніж любили братів, сестер, батьків і матерів своїх. Відкинувши думку про власне благополуччя, зневаживши честолюбними планами, властивими молодому розуму, і погоджуючись на усі можливі лиха в середовищі тих, кого вони в душі своїй називали недолюдками, взялися ці спочатку нечисельні народолобці за свою нову справу і почали її із вивчення простого люду українського, його мови, вдачі, звичаїв і його історії»¹³. Захоплюючись висотою людяності українського селянства, попри усі проблеми його реального життя, українофіли хотіли якнайбільше прислужитися цьому величному народу, і найважливіше, що вважали потрібно йому надати – грамотності та правової свідомості, а отже завдання створення народних шкіл й організація народної освіти трактувалися головними завданнями найближчого часу.

Романтики-народолобці, відзначав П. Куліш, дивилися на окремих представників панівної верстви, котрі виявляли лояльність до українського руху, як на щось вповні закономірне, а водночас – різко засуджували сам панівний стан, усіляко звинувачуючи шляхетсько-дворянські кола в усіх бідах і шукаючи правдивої людяності винятково лише серед людей праці та серед тих, хто терпить нестатки. «Фатальні крайнощі!, – писав П. Куліш, – Вони були причиною односторонності розвитку наших літературних талантів, безплідної або малокорисної діяльності наших енергійних людей, ізолюваності нашої громади народолобців і, що гірше за все – відчуження від нас чисельних людей багатих і

¹² Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. С. 20-28.

¹³ «Українофілам». (Невідомий твір П. Куліша) Б. м., б. р. С. 8; або також: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 2335: Куліш. Українофілам. (1862, августа 28. Хутор Мотроновка, под Борзною). Арк. 1-1зв.

різнобічно обдарованих, котрі, пройнявшись повагою до нашої діяльності, надали б їй, справді, суспільного значення, виявили б солідарність і порятували б багатьох із нас від марної загибелі в боротьбі з нуждою та із несприятливими суспільними обставинами»¹⁴.

Віддаючи належне природній високій гідності, людяності та здібностям нашого простолюду, що проявляються у народній культурі та мистецтві, П. Куліш продовжував розмірковувати: «Те правда, що жодна література не запозичила з простонародного середовища життя такі величні образи, сповнені людської гідності, як українська, жодна не зробила ідеали простонародних взірців настільки популярними серед читачів і слухачів. ...це свідчить найбезперечніше про природні чесноти українського простолюду і виправдовує глибоку любов до нього наших письменників... Але чи впливає зі всього цього, що література, яка зображує одну лише сторону життя – і до того ж в ідеальному її розумінні – йде вірним шляхом у своєму розвитку вперед?»¹⁵.

Таким чином, П. Куліш виступив проти принципу схематичності*, яким хибували традиційно російські теоретики суспільних перетворень (так звані соціалісти, що масово «пішли в народ»), і які своєю діяльністю все більше захоплювали та спонукали до наслідування українофілів. Українські крайнощі у схематизації полягали в тому, що, абсолютизуючи народ і вироблені ним ідеали, принципи, життєві традиції тощо, окремі наші народолюбці самі намагалися уподібнитися, підлаштуватися, «розчинитися» у цьому простонародному стилі, а одночасно з тим – засуджували та нехтували всім, що могло хоч якось поєднатися із аристократизмом чи панством.

Ця тенденція виявлялася не лише у поведінковій позиції українофілів (коли вони прагнули культивувати одяг, манери, мову селян), але й стала, по суті, панівною засадою у формуванні української літератури. Однак у середовищі самих селян така поведінка лояльних до нього представників аристократичних кіл – «друзів народу», людинолюбців, українофілів досить часто сприймалася як дивацтво. Тобто, самі селяни дивувалися та сприймали неприродними ті випадки, коли представники вищих станів (люди з шляхетсько-дворянських кіл) імітували своєю поведінкою, одягом, мовою, повсякденним побутом життя селян**. Тож П. Куліш є досить переконливим, висловлюючи думку, що «головною причиною цього сумного явища є помилкове розуміння виключної демократичності характеру українського селянства. Зазвичай думають, що простий український народ відкидає ідею панства за якимось особливим філософським поглядом на життя, що властивий його [народній – Авт.] природі, тоді як його недовіра до панства і небажання йти одним шляхом із панами пояснюється подіями та обставинами цілком зовнішніми. ...не варто стверджувати з оракульською сміливістю, ніби він до того

¹⁴ «Українофилам». (Невідомий твір П. Куліша)... С. 10-11.

¹⁵ Ibid. С. 11.

* Під схематичністю треба розуміти ігнорування життєвих реалій, коли певна теоретична ідея чи думка абсолютизувалася, ставала незаперечною доктриною і їй віддавалася вся увага, а одночасно життєві реалії, що не узгоджувалися із вказаним абсолютом, зневажалися, не помічалися, не бралися до уваги.

** Поліцейський, що розслідував справу київського громадянина, українофіла Бориса Познанського, із оповідей селян записав, що як тільки Борис з'явився у селі, як він пише – «в українофільському одязі», місцеві на нього певний час дивилися з недовірою. Селянам «студент у свитці» здавався, як вони висловлювалися, чимось «не повним». – Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 812. Спр. 107. Арк. 11зв.

демократичний за своєю природою, що в ньому не може виникнути ніяка аристократія, без зовнішнього примусу»¹⁶. Тобто, П. Куліш наголошує на помилковості думки, нібито українським селянам, за самою природою їхніх уявлень і переконань категорично не прийнятним є спосіб життя аристократичного змісту.

За П. Кулішем, значно раціональніше було для української справи, коли б українофіли поблажливо «не спускалися» до простоти народного життя, а навпаки – прагнули дати народу кращі зразки життєвого різноманіття в усій його повноті. Не обов'язково, писав П. Куліш, розривати відносини з провідними верствами суспільства, аби прислужитися народу. Навіть навпаки – адже не треба забувати про природну зміну поколінь, про час, що біжучи, «народжує» щоразу нові обставини, а отже і дарує нові можливості. Тож, якщо із людей «нових переконань», тобто із українофілів – людей, що мріють бути корисними, і готові прислужитися інтересам рідного селянства – буде сформована колись нова місцева адміністрація, то, звісно, це буде значно вагоміша підстава очікувати на підтримку українського руху з пробудження національної самосвідомості народу, аніж коли б ці люди уподібнилися до народу у його простоті життя: «Для того, щоб поширювати в народі писемність і долати, помалу, його забобони, немає жодної потреби зневажати вдосконаленим цивілізацією побутом, ставати чорноробом та наслідувати простонародну натуру і звичаї в усіх деталях. Народ наш не проти того, аби вибратися з морального та матеріального бруду, в якому утримує його нужда і невігластво... Одна біда, у нього немає перед очима розумних зразків простого і комфортного життя... А саме в такому середовищі, не відчуженому європейської освіченості та такому, що зберігає у собі кращий моральний спадок свободолюбних та поетичних предків, могли б здійснитися законні прагнення нової України у відновленні своєї народності, зі всіма її достоїнствами. До цього, якраз, із вищого за багатством та знатністю класу приєдналося б, якщо не побутом, то за симпатіями все істинно аристократичне, істинно найкраще»¹⁷.

Інакше кажучи, представники української національної еліти – освічені, моральні люди, що мали сентименти поваги до українського простолюду та української культури й готовність прислужитися рідному народу – на переконання П. Куліша – мали б не «спускатися» до побуту селянського життя, не «йти в народ», щоби розділити з ним, зі співчуття, його важку долю, а навпаки – сприяти усіляко, аби український народ піднімався до кращих зразків українського за духом і шляхетного за способом поведінки життя. Аби усі верстви народу – а українські селяни, щонайперше – усвідомлювали важливість освіти й самі прагнули її здобути, щоб набути правової свідомості та вдосконалювати ефективність свого господарювання. А ставши успішними, аби хотіли поділитися (з іншими представниками української громади) досвідом своїх успіхів і способами набуття матеріальних статків. Тобто, аби серед українства поширювався дух національної згоди, порозуміння, підтримки, а також аби з'явився добробут – і саме у цьому й реалізувалася б ідея українського національного «братерства». Таким чином, П. Куліш виходив зі справжніх життєвих реалій, і моделював розвиток подій в інтересах формування повноцінної української нації (зі всіма належними верствами повноцінної суспільної структури) та узгоджено з прагматично-життєвими людськими потребами у повсякденні.

¹⁶ «Українофилам». (Невідомий твір П. Куліша)... С. 15.

¹⁷ Ibid. С. 25.

Цілком можна припустити, що за обставин природного розвитку подій, процес українського націотворення, який розгортався з орієнтиром на побудову суспільства «братерських відносин», тобто – організації суспільних відносин громадянського типу, безумовно, саморегулювався б і вдосконалювався викликами самого життя. Натомість, у суспільно-політичних реаліях Російської імперії саме з середини 1862 р. (року написання цієї статті П. Кулішем) український рух було звинувачено у небезпечності для імперських порядків і самої цілісності імперії, а тому було розпочато боротьбу з усім українським, а водночас розпочато було заходи послідовної русифікації українців.

Як наслідок, аж до часу падіння Російської імперії на початку ХХ ст. усі діячі та прихильники процесу українського націотворення перебували у ролі ізгоїв, котрих переслідувала та засуджувала як російська влада, так і російська проімперська, монархічна громадська думка. А це, у свою чергу, законсервувало те становище, коли майже усе громадське життя навіть свідомих українців залишалося переважно українофільським, етнографічно-культурницьким, а не власне національно-українським. Тобто, вони (принаймні, більшість представників української національної еліти) у міру можливого демонстрували свою любов до усього українського (а це «усе» українське в їхньому ж уявленні, як правило, репрезентувалося винятково селянством). Формою реалізації цієї любові, власне змістом усього українофільського руху була винятково культурницька діяльність на користь українського простолюду – вивчення його світогляду, звичаїв, фольклору, побуту тощо, а також сприяння йому в здобутті писемності, налагодженні ефективних форм господарювання і, як найбільше, найсуттєвіше – по-можливості, сприяння у пробудженні, чи то у набутті національного самоусвідомлення.

Проте, водночас, такі поняття, як: українська аристократія, українське шляхетство, українські вчені, вчителі, лікарі, буржуазія, купецтво, банкіри тощо – часто надзвичайно складно виокремлювати та чітко ідентифікувати із узагальненого поняття – український світ другої половини ХІХ ст. Бути українським вчителем, лікарем, композитором, письменником, науковцем тощо – було справжнім національно-громадянським подвигом, на котрий могли зважитися лише поодинокі сильні духом постаті. Вони прагнули творити навколо себе повноцінне, емке національне культурне середовище – жити українським життям, відповідно своєму становищу, освіті, талантам, і саме тим слугувати порятунку українства як самобутньої національно-культурної цивілізації, а не лише опікуватися порятунком селянства.

У той же час, для російської суспільної свідомості стало традиційним трактування українців не інакше як «неграмотні селяни» та «простакуваті провінціали». А офіційна політика імперії всіма можливими репресивними засобами повсякчас утверджувала, як серед росіян, так і в середовищі самих українців переконання щодо сільської відсталості всього українського. Зрештою, різнобічний тиск панівної російської думки, а також усталена в імперії національна політика – уніфікувати все до спільного знаменника «єдиного руського міра» – поширили й серед більшості українців переконання, що аби досягти «чогось суспільно значимого» – треба чимшвидше позбавитися українського «провінціалізму» та «розчинитися» у «культурному середовищі» так званої «високої» російської буцімто цивілізації.

Застереження П. Куліша в середині ХІХ ст. щодо слабкої ваги значення звичайного

українофільства для поступу інтересів української національної справи, власне – задля утвердження самобутності та розвитку українського народу, наприкінці XIX ст. найчіткіше відрефлексовано було Лесею Українкою. «Ми відкинули назву “українофіли”, а звемось просто українці, бо ми такими єсємо, окрім всякого “фільства” – писала у березні 1891 р. Леся Українка до Михайла Драгоманова¹⁸. У цьому протипоставленні українофільства та українства треба бачити протипоставлення, з одного боку – своєрідної зовнішньої причетності, прихильності, солідарності, любові нібито зі співчуття до українства (перш за все до українського селянства), а з іншого боку – позиції усвідомлення своєї особистої невіддільності від самобутнього та самодостатнього (за змістом культури) українського народу, як окремої й одноцілої нації.

Отже, представниками української національної еліти наприкінці XIX ст. була заявлена чітка позиція усвідомлення своєї належності (або власного, внутрішнього перебування) у середовищі українства та покладання на себе усіх чеснот, вад, проблем і викликів, якими живе твоя нація, а тому і ти особисто, як її часточка. Таким чином, слова Л. Українки – це проголошення усвідомленої належності саме до української нації, а не до абстрактного уявлення про так звану «русскість», як єдність «велико-, мало- та белоросов» (про що усіма можливими на той час засобами – через церкву, освіту, пресу постійно пропагувалося). Відтак опікування українською культурою з боку діячів українофільського руху також виглядало, переважно, лише як вболівання за збереження культурної самобутності одного із «трьох варіантів русскості». Важливість наголошення на цьому фактові полягає в тому, що позиція Л. Українки, на жаль, була доволі не типовою для українського руху другої половини XIX ст. Значна частина української політично активної молоді не усвідомлювала свого покликання в служінні національній українській справі. А точніше кажучи – їм значно важливішими видавалися проблеми соціальні, а не національні.

Після Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р. антиукраїнські імперські заходи продовжилися й у 1880-х роках. Усе це привело український рух до великої зневіри та розчарувань щодо можливості національного визволення з лабетів імперії. Саме на тлі таких розчарувань українофільська молодь відмовлялася наслідувати старших своїх попередників, громадивців і займатися національною культурницькою роботою, натомість – все більше та масовіше почали захоплюватися модними тоді в Європі соціалістичними ідеями, а згодом і марксизмом.

Отримуючи освіту та виховання в атмосфері постійного національно-політичного гніту й повсякчас маючи перед очима реалії темноти та безправності народних мас, а також бачачи їхній економічний гніт, українська різночинна (за соціальним походженням) інтелігенція (подібно до російської інтелігенції) почала трактувати єдиним порятунком становища – підготовку до соціального революційного перевороту. До того ж, російська пропаганда у цій царині, вже починаючи із 70-х рр. XIX ст., велася досить широко та наполегливо, включно із теренами України. Тож ця пропаганда й захопила у свої тенета величезне гроно найактивніших представників української еліти, серед котрих – В. Дебагорій-Мокрієвич, С. Кравчинський, Д. Лизогуб, Д. Кибальчич, Я. Стефанович,

¹⁸ Див.: *Забужко О. Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт, 2007. С. 295–296.

В. Мальований, П. Грабовський, В. Козиненко, П. Тучапський та інші. Усі вони «розчинилися» у загальному «морі борців» із соціальною несправедливістю російської імперської дійсності.

Значний перехід української інтелігенції на позиції «всеросійської» боротьби, поєднувався також з несприятливими для української справи наслідками реформ 60–70-х рр. XIX ст. в імперії, за результатами яких на теренах України в руках «помосковленого» (тобто, зі зросійщеною свідомістю) панства опинилися перші кволі паростки самоврядування. Крім того, з «помосковлених» кіл формувалася також буржуазія, а церква щодалі більше ставала знаряддям царського уряду в інтересах посилення самодержавного правління. Таким чином, як слушно зауважував Дмитро Дорошенко, українство залишалося лише літературною течією, без усякого впливу на поза-культурні сфери реального життя. Й навіть ця українська літературна течія була жорстко переслідувана урядом, що не давало можливості не лише проводити культурну роботу серед мас у національному дусі, але й навіть науково обґрунтувати етнографічну й історичну самобутність українського народу¹⁹.

За таких умов, ті хто залишався на позиціях української, бодай культурницької, праці – В. Антонович, Б. Познанський, К. Михальчук, О. Кониський, Є. Чикаленко, Б. Грінченко та інші – навіть перебуваючи у складі українських громад (Києва, Чернігова, Полтави, Харкова, Одеси) виглядали героями-одинаками. Натомість, більшість української молоді все частіше схилялося до шляху найбільше пропагованого (до рівня «втоптані стежки») загальноросійського руху, в ім'я загальних ідеалів, що «рятуватимуть усе людство», а не лише Україну. Таким чином, вже у 90-х рр. XIX ст. українська інтелігенція, разом із російськими освіченими колами, у спільному «потоці модної ідеї» – масово захопилася марксистським рухом, а такі постаті українців як М. Зібер, Б. Кістяківський, С. Подолинський, М. Туган-Барановський відігравали роль поширювачів і тлумачів марксистських ідей на усьому загальноросійському просторі.

Відтак, новий етап еволюції української національної еліти, початком якого умовно можна вважати вище згадані слова Л. Українки – етап політичного самоусвідомлення поділив українців на кілька ідейних течій. Власне, найбільшим числом вони, на жаль, приєдналися до загальноросійського соціалістичного та марксистського руху борців із царизмом, і «розчинилися» в тому русі, втративши навіть національні сентименти. Проте, з числа тих, хто усвідомлював необхідність збереження та плекання української національної ідентичності, окрім незначного числа автономістів, орієнтованих на цілком незалежний поступ української нації, також сформувалася потужна течія прихильників спільного із росіянами руху до утвердження демократичних засад життя. Чільним представником цієї течії став Михайло Драгоманов.

Емігрувавши під тиском політичного переслідування та за рішенням Старої Київської громади закордон, М. Драгоманов перейшов там цілком на соціалістично-федеративні переконання, ставши конструктором ідеї спільного шляху визволення (тобто, українців разом із російськими так званими демократичними силами) з імперського поневолення. Досить показовою та характерною для представників течії, яку власне й започаткував особисто М. Драгоманов – є його твердження, висловлене через 20 років після

¹⁹ *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. С. 17.

завершення земного шляху Тараса Шевченка, про нібито шкоду від возвеличення творчої спадщини поета, оскільки «од насіння посіяного Кобзарем» не виховується, «не виростає» стільки «раціоналістів та соціалістів...», як з насіння й од дощу з Московщини»²⁰. Таким чином, стараннями М. Драгоманова серед української еліти виокреслився новий критерій (що репрезентує епоху 70-х – 80-х рр. XIX ст.) – оцінювання певних ідей за кількістю появи переконаних соціалістів!

М. Драгоманов у своїх працях уперто відстоював ідею слов'янської федерації (з центром у Москві, навіть не у Києві, як Кирило-Мефодіївці) й став «общерусистом», тобто не вбачав жодної можливості і навіть потреби відділення українців від росіян. Він називав себе російським «прогресистом», наголошуючи на необхідності еволюційним шляхом поліпшувати щонайперше соціальні умови життя нижчих верств суспільства, водночас відкидаючи не тільки ідею національного визволення, але навіть ідею виключної важливості розвитку національної культури. Він погоджувався з позицією російських слов'янофілів, що українська література може слугувати українцям лише «для домашнього вжитку», в той час як ширша сфера «вселюдських проблем» має розгортатися в «общеруской» літературі, що має стати об'єднуючою сферою для «усіх руських народностей»²¹.

Ідеалом М. Драгоманова є устрій позбавлений державних і національних зв'язків. Справді вільною спільнотою він бачив тільки спільку вільних товариств, що виникають за принципом географічного об'єднання, цілком нехтуючи національні ознаки. Громада має бути спільнотою вільних осіб, – своя воля кожному, вільне громадянство та вільне творення громад. А отже, головним змістом (можна навіть сказати – головною метою) об'єднання у таких громадах є «безначальство».

За прискіпливішого аналізу цих ідей постає їхня повна ілюзорність і фантастичність. Свободу людини тут доведено до абсурду, вона виглядає сваволею. Людина у драгоманівській теорії стає цілком самою для себе, її життя зводиться до повного егоцентризму. А отже, тут не залишається місця поняттям національно-культурної ідентичності, морального обов'язку, національної гідності, соціальної відповідальності, патріотизму тощо. Тобто уся сфера духовного життя підпорядковується прагматичним, егоїстичним потребам і зручностям людини. В умовах російсько-імперських реалій XIX ст. драгоманівська теорія, таким чином, цілком поглинала будь-які можливості та форми українського національного відродження, а тим більше – національного визволення.

На переконання М. Драгоманова, українство за своїми думками повинно бути «новевропейським», що означає – «космополітичним», а національна його складова є лише формою, ґрунтом. Нагадаємо, що «справжній русській» Ленін також трішки пізніше говорив, що національне є лише формою певної культури, а за змістом вона є або пролетарською, або буржуазною, дрібнобуржуазною, міщанською тощо.

В останні роки свого життя М. Драгоманов, щоправда, рішуче еволюціонував,

²⁰ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. *Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками*. Під загальною редакцією Павла Богацького. Прага-Нью Йорк: Накладом українських поступових товариств в Америці, 1937. Том I. С. 163.

²¹ Бойко Ю. М.П. Драгоманов, його світогляд і соціально-політичні погляди. *Вибране*. Мюнхен, 1981. Том III. С. 64-65.

змінивши свої переконання і, як стверджував Ярослав Дашкевич, М. Драгоманов впритул підійшов до проголошення необхідності боротьби саме за незалежну Україну, він остаточно розчарувався у російській так званій демократії й наостанок називав росіян «державними націоналістами в «пір'ях космополітизму»²². Однак ці праці «пізнього» М. Драгоманова є маловідомими й вони не мали жодного впливу на українську громадськість, на відміну від вище зазначених ідей.

Таким чином, поєднання у свідомості певної частини української громадсько-активної молоді химерних абстракцій слов'янської єдності та космополітизму на тлі національного гніту та тотального імперського переслідування будь-якої української діяльності – привели значне число нашої революційної молоді до повного «розчинення» спочатку в соціалістичній, а згодом у комуністично-класовій демагогії. А відтак, у подальшому – до ренегатства на користь так званих «всеросійських» інтересів.

Вже на початку ХХ ст. Микола Міхновський писав: «Той факт, що до останнього часу революційна українська інтелігенція майже цілковито йшла до табору революціонерів-москалів, полишаючи справу організування свого власного народу... називаємо москвофільством. Усі ці Попки, Давиденки, Кибальчичі, Малинки, Стефановичі, Лизогуби і інші, їм же «ність числа», полягли головами за справу московського суспільства... Москвофільство, це страшенно смертна хвороба для української нації ще і досі значної сили»²³.

Виразно відмінну від Драгоманівської займала позицію, наприклад, Софія Русова. Насправді, вона ідейно виховувалася на працях того ж М. Драгоманова, але вболіваючи (як і вся свідомі інтелігенція того часу) за вирішення проблеми соціального звільнення, С. Русова головний наголос робила та вбачала за необхідне прикладати зусилля для формування чіткого самоусвідомлення українцями усіх станів суспільства – своєї національної належності. Навіть симпатизуючи і безпосередньо долучаючись до роботи проросійських революційних гуртків (про що свідчить, наприклад, арешт та ув'язнення у 1883 р. в Катеринославі за виявлені при обшуку видання «Народної волі»²⁴), її пріоритети неодмінно стосувалися формування національної свідомості в українців. Вона була переконана, що через україномовну народну освіту та рідну школу першочергово належало закласти чітке національне почуття любові та патріотизму щодо свого народу і землі.

Показовим у цьому сенсі є так званий харківський період життя С. Русової (1889–1890 рр. та 1892–1894 рр.). Займаючись громадською працею, із прикладанням максимальних своїх зусиль до справи виховання національного самоусвідомлення українців усіх станів та усіх вікових груп, С. Русова впродовж усього свого життя ніколи не полишала нагоди долучатися також до політичної діяльності. У Харкові на той час існувало два українських гуртка. Зокрема, знаменитий гурток української молоді «Братство тарасівців», заснований І. Липою, М. Базькевичем, М. Байздренком і В. Боровиком. А також другий – гурток «старих українофілів», до якого належали О. Русов, Л. Падалка,

²² Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії. Постаті: *Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів, 2007. С. 302-304.

²³ Міхновський М. Справа української інтелігенції в програмі Української Народної партії. *Суспільно-політичні твори*. Київ: Смолоскип, 2015. С. 213.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 14795. Арк. 8-9.

С. Левандовський та ін., що традиційно головну увагу надавали культурно-просвітницькій роботі, готуючи популярні брошури та книги для народу. С. Русова тісно співпрацювала з обома гуртками, проте більше симпатизувала енергійній молоді²⁵. Саме за допомогою Олександра та Софії Русових «тарасівці», наприклад, зібрали велику бібліотеку, до якої ввійшли як легальні, так і нелегальні видання²⁶.

Власне, діяльність обох гуртків спрямовувалася на видання українських книжок, проведення широкої громадської просвітницької роботи серед населення, як-то: святкування історичних дат українського народу, народні читання, вивчення засад економічного становища України та з'ясування шляхів його покращання тощо. Одначе, «Братство тарасівців» ставило собі за додаткову важливу мету також політичне виховання своїх членів, а задля того були налагоджені та постійно підтримувалися зв'язки з Галичиною, де можна було видавати літературу українською мовою, й звідти таємно пересилати у «підросійську» Наддніпрянську Україну. Попри усі небезпеки, С. Русова ніколи не боялася нелегальної літератури, й долучалася до процесу її переховування та поширення, за що і була неодноразово заарештованою.

Характерно, що саме під час затримання Русових у Харкові, прокурор Судової палати, після ознайомлення зі слідчою справою побажав, щоб йому подали умотивовану записку із поясненнями звинувачених своєї точки зору щодо української літератури та з аргументами в її захист. Саме тоді С. Русова написала детальне пояснення власної діяльності, й таким чином розкрила зміст своїх політичних переконань. Вона аргументовано доводила, що природним правом кожної людини є право зберігати та відстоювати власну ідентичність: «Ні свобода релігійної совісті, ні свобода вживання рідної мови не може бути відтіснена ніякими законами та циркулярами тому, що це така ж потреба людського ества як необхідність думати та дихати»²⁷.

Висновки. Отже, С. Русова, попри значний авторитет політичних ідей М. Драгоманова та навіть значною мірою особистого виховання на його ідейно-політичній спадщині, все ж залишилася на міцних засадах переконань щодо пріоритетного значення національного визволення українців. Патріотично переконана діячка усвідомлювала, що ідея централізації країни (на якій ґрунтувались усі загальноросійські революційні організації) ніяк не може бути важливішою за розв'язання національного питання. Тож, природно, політичні погляди С. Русової еволюціонували разом з еволюцією українського руху, що пройшов у своєму розвитку від збирання народного фольклору та видання книжок для освіти народу до постановки питання про створення незалежної держави.

Узагальнюючи, маємо підстави стверджувати, що ідея національного визволення українців, будучи повсякчас актуальною впродовж усього XIX ст., у свідомості багатьох наших громадсько-політичних діячів, на жаль, поступалася ідеї соціального розкріпачення. Інерція пріоритетів соціального над національним залишалася аж до самих подій Революції 1917-1921 рр., чим і пояснюється романтизм усіх провідних очільників Центральної Ради, що тільки аж в умовах більшовицького обстрілу Києва усвідомили необхідність проголошення незалежності УНР. Отож, самою історією українського народу доведено, що

²⁵ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 36.

²⁶ Катренко А. Український національний рух XIX ст.... С. 164.

²⁷ ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 14789. Арк. 33.

освіта та сам навчальний процес важливі не тому, що є запорукою покращення умов життя; вони, щонайважливіше, мають формувати усвідомлення власної ідентичності та сприяти національній консолідації соціальної спільноти. Інакше кажучи, освіта має формувати національну єдність, порозуміння та згуртованість у життєвому поступі народу, а відтак покращення умов життя, добробут політично консолідованого народу прийдуть самі собою, вони будуть забезпечені за принципом природної закономірності.

Yurii Zemskyi

Public Education and Schooling in the Concept of Ukrainization and the Assertion of Ukrainians' National Identity in the Second Half of the 19th Century

Abstract: Throughout the second half of the 19th century, the issue of public education and the spread of literacy among all strata of Ukrainian society remained one of the main priorities for representatives of our national elite. Moreover, during the late 1850s and early 1860s, in the context of a brief period of liberalism in the Russian Empire's politics, this activity was initiated with extraordinary speed and promising success. However, in 1863, 1876, and thereafter, repressive restrictions by the authorities caused divergent views among Ukrainian public figures regarding work priorities. In fact, some of them shifted to emphasizing the problem of social liberation and the struggle for improving living conditions of the physically working classes; while simultaneously neglecting the issue of providing these classes with a clear national and cultural self-awareness. Subsequently, Ukrainian sympathizers of the struggle for social liberation fully joined the all-Russian movement opposing the ruling autocratic regime, in the context of defending the political ideas of socialism and Marxism – thereby losing sight of the importance of establishing a sense of national identity among Ukrainians.

Thus, the purely cultural movement of the mid-19th century, traditionally referred to as Ukrainophilism, gave rise to several ideological currents within the Ukrainian elite. Some of them went to the people, continuing their activities strictly within the realm of ethnographic cultural work. It can be said that they sought to merge with the people, adopting all the peculiarities of the common folk's life, aiming to dissolve into it. Others, during the 1880s and 1890s, shifted to positions of political struggle, including freeing themselves from the duty of nurturing national-cultural Ukrainian traditions, merging in their work with the all-Russian political movement of resistance to tsarism. And only a small part of the elite, while engaging in political struggle, recognized the importance of promoting education solely on national principles, thus establishing among all layers of the Ukrainian population an awareness of their own national identity.

Keywords: education, public schools, national identity, Ukrainophiles, imperial policy, Ukrainization, Russification, M. Drahomanov, S. Rusova